

Hosszú távú antropogén hatások a Balaton-medencében, különös tekintettel a tömegturizmus fejlődésére

Gulyás László,* Nagy Miklós Mihály**

Abstract   **Anthropogenic influences in the Balaton Basin.** The academic investigations of the characteristics of Hungary's largest lake, Lake Balaton is a glorious chapter in the history of geographical research in the country; research results have made Hungarian geography deservedly famous. Owing to the success of the Balaton research gaining momentum in the 1890s, the lake and its environs have become one of the best described areas in the Carpathian Basin. The imposing intensity and large volume of this work was demonstrated by a collection of a large number of publications, the so-called Balaton monography (Kozocsa 1939). Research participants, mainly scientists, could rightly be proud of their achievements (Cholnoky et.al.), although their work cannot be regarded as complete. (Bulla 1958).

Despite the stormy 20th century history of Hungary the Balaton research programs could continue after shorter or longer periods of interruptions. But, even in these intensive research periods not enough attention was given to the historical geography of the lake and its environs. It was László Bendefy, a geographer-engineer and science historian, whose role needs to be emphasised (Balázs 1993; Fodor 2006) in this respect, and, who, as co-author, published the major historical geographical data of the Balaton Basin. (Bendefy, Nagy 1969). When considering the general nature of this work it can be concluded that, although it is a work of significance, but it was not able to describe fully the role geography played in changing the travel habits of Europeans and the ways how mass tourism contributed to the changing of the system of geographical conditions in the Balaton region.

Our study aims to introduce the history of the impact of anthropogenic geographical factors that formed the Balaton Basin by applying the point of view of travel history. At the same time our attempt can be regarded as new research methodology since it aimed to apply a joint historical-geographical approach.

Keywords   Balaton research • Balaton Basin • Anthropogenic influences

---

* Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar
Email: gulyas01@t-online.hu

** Nyugállományú alezredes

1. Bevezetés

A magyar geográfia tudománytörténetének jelentős, sikereiben gazdag fejezete legnagyobb tavunk, a Balaton kutatása, amely a 19–20. század fordulóján szerveződő, majd intézményesülő hazai földrajznak méltán szerzett úgy bel-, mint külföldön hírnevet. A tizenkilencedik század kilencvenes éveiben fellendülő Balaton-kutatások eredményeként a tó és vidéke a Kárpát-medence egyik legjobban feldolgozott tája lett. A kutatási eredmények publikálása pedig – az úgynevezett Balaton-monográfiában¹ – már terjedelmével is mutatta az elvégzett munka impozáns méreteit. Az akkori munkában résztvevő, főleg természettudományi szakemberek, közöttük Cholnoky Jenő joggal voltak büszkéek kutatási eredményeikre,² amelyekről azonban már mintegy fél évszázaddal ezelőtt tudta a magyar földrajzos közélet, hogy nem voltak teljesen befejezettek, és nem tekinthető annak még – a magyar természettudományos életben egyedül terjedelműnek számító – Balaton-monográfia sem (Bulla 1958).

A 20. századi magyar történelem kataklizmái és az azokat kísérő cezúrák, valamint a társadalom-, kultúr-, és tudománypolitikai irányváltások ellenére a Balatonnal kapcsolatos kutatások, kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatódtak és folytatódnak, ám e tudományos munka során mindeddig csekély figyelmet kapott a tónak és vidékének történeti földrajzi kérdésköre, jóllehet jelentős lépések e téren is történtek. A témával foglalkozó kutatók közül elsősorban a múlt század magyar kultúrtörténetében sajátos szerepet játszó Bendefy László geológus-mérnök és tudománytörténész személyét (Balázs 1993; Fodor 2006) kell kiemelnünk, aki életművének egyik jelentős alkotásában – társszerzőként – közzétette a Balaton és medencéje alapvető történeti földrajzi adatait (Bendefy és V. Nagy 1969). A Bendefy és V. Nagy-féle vállalkozás jellegéből adódóan nem szentelhetett túl nagy figyelmet arra, hogy a Balaton és környező tájai földrajzi képében milyen determináló szerep hárult az európai ember utazási, pihenési szokásainak változására, és hogy a tömegturizmus jelensége milyen nagy mértékben hatott az ottani földrajzi viszonyrendszer módosulására. Ezért tanulmányunkban a Balaton-medencét formáló antropogén földrajzi tényezők hatásának történetét igyekszünk – a teljesség igénye nélkül – az utazástörténeti nézőpont alkalmazásával bemutatni. Ugyanakkor tanulmányunkat módszertani próbálkozásnak tartjuk a természetföldrajzi, valamint a történeti földrajzi megközelítés együttes érvényesítésére.

¹ A századfordulón végrehajtott kutatások eredményeit tartalmazó, *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* című kiadványsorozat a magyar tudományos közélet *Balaton-monográfia*, munkacímmel ismeri. Az impozáns terjedelmű sorozat adatait Kozocsa Sándor bibliográfiájának első kötete (1939) adja meg. E szerint a Balaton-monográfia 1911–1920 között jelent meg, kiadója a Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága volt. Az itt közölt adatok szerint a monográfia három részből és ezen belül 48 kötetből állott (Kozocsa 1939. I. pp. 38–39). Megjegyzendő, hogy a sorozat elemeinek terjedelme nem volt egységes, mert abban helyet kaptak monografikus szintű feldolgozások éppúgy, mint a füzetnyi terjedelmű kötetek.

² A 19–20. század fordulóján a Balatonnal kapcsolatban a magyar geográfiában tapasztalható elégedettség, tudományos büszkeség több dokumentumban is hangot kapott. Jól szemléltetik ezt Cholnoky Jenőnek a kutatások történetét bemutató, népszerűsítő írásának sorai: „...*A Balaton tudományos tanulmányozása be van fejezve, az eredmények magyar és német nyelven már megjelentek. Itt volna az ideje, hogy ennek a világraszóló nevezetes tanulmányozásnak a történetét is megírjuk népszerű formában, hogy mindenki megérthesse és mindenki büszke lehessen a magyar tudományosság történetének erre a fényes részére. Hisz a munka olyan szép volt s az eredmények olyan óriásiak, hogy még a berlini földrajzi társaság folyóirata is azt írta róluk, hogy Németországban ehhez fogható nagyszabású és alapos tanulmány nincs...*” (Cholnoky J. é. n. a. 80. p.)

2. A Balaton kutatás rövid története

2.1. A Balaton rövid bemutatása

A tanulmányunk témájául választott középtáj – a Balaton-medence – a Kis-Balaton-medencéből, a Nagyberekből, a Somogyiparti síkból, a Balatonból, a Balatoni-riviérából, a Tapolcai-medencéből, valamint a Keszthelyi-riviérából tevődik össze, területe 1150 km² (Marosi és Somogyi 1990). A Marosi Sándor és Somogyi Sándor által összeállított magyar tájkataszter felosztása szerint a Balaton-medence középtájának mérete az alábbi kistájak (mikrorégiók) kiterjedéséből tevődik össze (zárójelben a mikrorégiók kódja szerepel):

1. ábra • A Balaton mikrorégióinak területe

Mikrorégió	Terület
Kis-Balaton-medence (4.1.11.)	150 km ²
Nagyberek (4.1.12.)	75 km ²
Somogyi parti sík (4.1.13.)	100 km ²
Balaton (4.1.14.)	590 km ²
Balatoni riviéra (4.1.15.)	100 km ²
Tapolcai-medence (4.1.16.)	75 km ²
Keszthelyi-riviéra (4.1.17.)	60 km ²
Összesen	1150 km ²

Forrás: (Marosi S.-Somogyi S. 1990)

A Balaton-medence központi eleme az 590 km² területű Balaton; hazánk legnagyobb tava. A magyar földrajzi irodalom rendre visszatérő megállapítása, hogy esetében Közép-Európa legnagyobb állóvizéről beszélünk (Pécsi és Sárfalvi 1960), amely a világ és kontinensünk – ha nem is a legnagyobb, de – jelentős természetes tavai közé tartozik (Papp-Váry 1992). A földrajzi zsebkönyvek és adattárak szerint Európa tizenharmadik legnagyobb tava, a rangsorban a 900 km² kiterjedésű Oulujärvi-tó (Finnország) és a svájci Genfi-tó (581 km²) között foglal helyet (Radó és Csáti s. d.).

A Balaton, valamint a körülötte elterülő mikro régiók területi kiterjedésükből, valamint a Kárpát-medencében elfoglalt viszonylagos központi helyzetükből adódóan fontos szerepet játszottak a magyar történelem egyes időszakában, amit jól példáz: a török hódoltság korában az idegen hódítókat feltartóztató határvidék fontos szakasza húzódott itt (Nagy 2007; 2008; 2009). A középtáj központi elemét alkotó Balaton elnevezése szláv eredetű és a magyar földrajzi etimológia szerint mocsaras, sáros tavat jelentett. Ez kerülhetett át a magyar nyelvbe, ahol először a környező Kis-Balaton, majd magát a Balatont jelölhette (Kiss 1988). A tó német elnevezése – *Plattensee* – szintén szláv eredetű kifejezés.

A Balaton az európai kontinens és a Kárpát-medence viszonyaihoz szokott ember számára nagy víznek tűnik, ám – miként az előzőekben láttuk – pusztán természetföldrajzi szempontból nem az. Cholnoky Jenő Balatonról írott népszerűsítő művében foglalkozott a kérdéssel: Mekkora a Balaton? címmel külön fejezetet szentelt a kérdéskörnek és itt tett néhány összehasonlítást. Ezek sorában, miután megadta a Föld

néhány jelentős tavának adatait, így fogalmazott: „...*Ezek között bizony a mi Balatonunk kicsinyke kis tó. Egyik partjáról mindig látni lehet a másikat. Csak Tihanyból nézhetünk nyugatra úgy, hogy nem látjuk a tó nyugati végét s a víz az éggel látszik érintkezni. Ázsiában a Jang-ce-kiang-folyó torkolata olyan széles, hogy a folyó közepéről nem látni a partokat. Ne is beszéljünk az Amazonas, délamerikai folyó torkolatáról, mert az nagyobb mint az egész Dunántúl... Ázsiában, Afrikában, Canadában az akkora tavaknak, mint a Balaton, még a nevét sem tudjuk. Messze elmarad a Balaton a svédországi Vänern- és Vättern-tavaktól, meg az oroszországi Onega-, Ladoga- és Pejpusz-tavaktól. Hát még az óriási Kaspi-tó, meg az Aral-tó! Még öbölnek is kicsiny mellettük a Balaton! Óriások a keletafrikai, meg az északamerikai nagy tavak. Csak az Alpok gyönyörű tavai: a Genfi, Boden, Vierwaldstätti, Maggiore, Como és Garda tavakkal lehet összehasonlítani s ezek közül mindegyiknél nagyobb.*”³

Szintén Cholnoky hívta fel arra a figyelmet, hogy a Balaton sekély vízmélységéből adódóan különbözik – elsősorban – az itáliai és svájci tavaktól. A tó sekélyisége – átlagos mélysége 3,3 m, a vízmennyisége kerekén 2 milliárd köbméter (Kessler 1974) – eredményezi, hogy nyáron a víz viszonylag gyorsan felmelegszik, s erre vezethető vissza hogy nagyobb hőingadozásokat mutat, mint például a sokkal mélyebb, alpesi tavak. Az alacsony vízmélységnek köszönhető, hogy a Balaton vize sosem olyan átlátszó és tiszta víz, mint a mély tavaké vagy a tengereké és az óceánoké. A sekély víz hullámmáskor gyakorlatilag egészen a tó fenekéig felkeveredik, amitől apró iszapszemcsék lebegnek benne és ez csökkenti az átlátszóságát. Az alacsony vízmélységre vezethető vissza a Balaton hullámmozgásának néhány sajátossága is. Elsősorban az, hogy a hullámok általában rövidek, aránylag magasak és gyakran átbuknak: egyebek mellett ettől válik a balatoni vihar veszélyessé a vízen tartózkodók számára (Cholnoky s. d. b).

A Balaton vízgyűjtő területét a szakirodalom 5774 km²-re teszi (Kessler 1974), ebből 2622 km² esik a tó fő vízszállítójára, a Zala-folyóra. A Zalán kívül mintegy 30 állandó és 20 időszakos kis vízfolyás táplálja a tavat (Karászi 1981). Kessler (1974) közlése szerint 39 forrás ömlik a Balatonba, amelynek vízgyensúlyát a vízfolyások és a csapadék, valamint a párolgás és az elfolyás egymáshoz való viszonya adja (Kessler 1974). Az utóbbi kategóriában fontos tényezőt jelent a Sió-csatorna. Mindez azt jelenti, hogy a Balaton-medence földrajzi képének meghatározó eleme a tó víztükérén túl az abba igyekvő vízfolyások lesznek, amelyek – miként majd látjuk – évszázadokon át meghatározták az ott élő társadalmi csoportok életfeltételeit is. A Balaton, amely a szakirodalom szerint maihoz hasonló, ősi formájában a pleisztocén második felében megélénkülő kéregmozgások eredményeként, az utolsó interglaciálisban, mintegy százötvenezer évvel ezelőtt alakult ki (Erdélyi 1963; Láng 1974), az emberi történelem folyamán jelentős vízszintingadozásokat mutat, amelyek segítségével részben leírható az antropogén hatások jelensége is.

2.2. A Balaton-kutatás jellemzői

A Balaton kutatása a hazai természettudomány történetének jelentős, sikereiben gazdag fejezete. A kutatási program ötlete Lóczy Lajostól származik, aki 1891-ben a Magyar Földrajzi Társaság és a hazai geográfia meghatározó személyiségeként indítványozta az úgynevezett Balaton Bizottság megalakítását (Fodor 2006). Az ekkor még főleg geológusnak számító Lóczy érdeme volt, hogy a hamarosan megkezdődő kutatások látványos sikereket hoztak. A magyar geográfia tudománytörténetében

³ Cholnoky J. s. d. pp. 12-13.

azonban legalább ilyen fontos, hogy a századforduló Balaton-kutatása nagyban hozzájárult ahhoz: fokozatosan kikristályosodott a magyar földrajzban arra a szintézisre irányuló törekvés, amely a kutatásokba a természettudományi megközelítés mellett más nézőpontokat is bevont. A mintegy két évtizeden át tartó kutatások központi személyisége Lóczy maradt, így az ő nevével kötődnek össze a sikerek is; „...*A magyar geográfiának, azon belül a Földrajzi Társaságnak, s mindezekén túl Lóczy Lajos személyének örök dicsősége, hogy ezzel megkezdődött egy olyan húsz éves tudományos kutatómunka, aminőhöz foghatót befejezése idejéig a világ egyetlen más földrajzi társasága sem mert kezdeni...*”⁴

A Balaton kutatását abból a szempontból is fontos mérőföldkőnek kell tartanunk a hazai természettudományos és azon belül földrajzi vizsgálódásokban, mert a Lóczy nevével fémjelzett program az európai geográfia úgynevezett exploratív korának utolsó időszakára esett. Ennek lényege – a német geográfia-történész, Hanno Beck (1957) szerint –, hogy a földrajzi utazások, illetve a terepen végzett gyakorlati munka, valamint azok elméleti összegzése és a geográfiai elméletek fejlődése ebben az időszakban kapcsolódik végleg, elválaszthatatlanul össze. Az európai kultúrkör földrajzi gondolkodása pedig mindennek eredményeként éppen ezekben az évtizedekben alakul a ma is ismert integrált szemléletté, amely szerint a geográfiában nem lehet a természeti és emberi tényezőt egymástól élesen elkülönülve vizsgálni (Teleki 1996; Mendöl 1999).

A századfordulón megkezdett, példaszerű tudományos kutatásoknak köszönhetően a Balaton kérdéskörének viszonylag bő szakirodalma áll rendelkezésünkre (Sipos és Nagy 1997). A monográfiák mellett (Lóczy 1920; Virág s. d.) alapos természet-földrajzi tanulmányok (Kessler 1974; Láng 1974), valamint tudományos népszerűsítő művek (Cholnoky s. d. b; Lukács 1941; Illés 1981) is léteznek, a már említett Bendefy–V. Nagy-féle feldolgozás mellett pedig az ember tájformáló hatásáról is ismert tanulmány (Erdélyi 1963). Ám ennek ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy az antropogén hatások érvényesüléséről a Balaton-medence fejlődésében viszonylag keveset tudunk, aminek okát abban véljük megtalálni, hogy a Balaton-monográfiának a témára vonatkozó kötete (Makay 1913) a 16. század végéig nyújt áttekintést, ráadásul a századforduló kutatásai éppen akkor érnek véget, amikor megkezdődik a táj rohamos ütemű átalakítása. Az azóta eltelt mintegy évszázadnyi időben ugyan voltak és ma is vannak kutatások. Mindennek ellenére a vizsgálatok mérete – a közismert történelmi és kultúrtörténeti események és folyamatok hatására – nem érthette el a száz évvel ezelőtti szintet.

3. A vizek uralta tájtól az üdülő övezetekig

3.1. A tájformálás szakaszolása

A Balaton-medence tájatalakító munkái egyidősek az ember megtelepedésével e vidéken, ám a táj mai képét meghatározó átalakító tevékenység csak a 19–20. század fordulóján öltött rohamos ütemet. Így amikor a 19. század kilencvenes éveiben megkezdődött a tó és vidékének tudományos kutatása, az még olyan tájban zajlott, amely sok helyen őrizte nyers állapotának nyomait. Ám mindez nem azt jelenti, hogy az ember itteni megtelepedése óta eltelt, korábbi mintegy háromezer évben ne történt volna tájformálás. Ennek káros, a tóra gyakorolt hatását Erdélyi Mihály két szakaszra

⁴ Fodor 2006.

bontotta, nevezetesen: „...*A Balaton szempontjából káros emberi tevékenység időszaka kettős. Az első addig tartott, míg a berkek és a tómedence természetes kapcsolata megvolt. A második szakasz a Balatonba torkolló vízfolyások csatornázásával kezdődött, alig száz esztendő...*”⁵

Magunk ezzel szemben azt a véleményt valljuk, hogy tulajdonképpen létezik egy harmadik szakasz is, amely – a másodikkal bizonyos átfedéssel – a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődik és napjainkban is tart: lényege a part menti sáv egyes részeinek városias jellegű beépítése, az addigi viszonylag természetes környezet felváltása a beépített környezet elemeivel (Siófok, Balatonlelle-Balatonboglár, Keszthely, Balatonfüred, Balatonalmádi).

A Balaton az emberi történelem kezdetét jellemző ősi állapotában jóval nagyobb vízfelületet jelentett, mint napjainkban, s a história folyamán főleg a nyílt vízhez csatlakozó sekély vizű nádasok terülte nőtt meg. Eredeti állapota szerint a Balatonba torkolló folyók vizének zöme nem közvetlenül ömlött a tóba, hanem – főleg a déli part mentén – a turzágátak által már elválasztott hajdani öblökbe, berkekbe torkolt. A Zala külön tómedencébe folyt, míg az északi part vizei tőzeges öblökbe ömlöttek, amelyeket a szakirodalom szerint a tótól nem választott el turzágát. Ennek következtében a folyók vize a Balatonba részben a turzágátak homokján, részben a növényzettel sűrűn benőtt nádasokon, berkeken keresztül jutott, aminek következtében a víz már kevés oldott anyagot tartalmazott s ezért a tó feltöltődése lassúbb volt (Holub 1963; Erdélyi 1963).

E folyamatot csak fokozhatta, hogy az ember századokon át természetes szimbiózisban élt környezetével s ugyan igyekezett – a földművelésre való áttéréssel párhuzamosan – fokozatosan átalakítani azt, aminek keretében már kezdetleges vízszabályozást is folytatott, de érdemben a vízhálózatot nem alakította át (Csüllög 2004, 2012). A honfoglaláskor és az azt követő századokban a Kárpát-medence nagy területeit borította az év jelentős időszakában víz (Schweitzer 2009): ez alól a Balaton-medence sem volt kivétel (Ihrig 1973).

Ezt az állapotot erősítette fel a török hódoltság kora, amikor a Kárpát-medencében részben felhagytak a korábbi vízszabályozási munkákkal, részben pedig – a társadalom védelmi mechanizmusainak megfelelően – jelentősen növelték az egész év folyamán vízzel fedett területek nagyságát. Ez egyébként éppen ellentétes volt az európai kontinens vízszabályozási folyamatával. Példaként említjük, hogy a németalföldi területeken a 16–17. században már a táj arculatát alapvetően meghatározó vízszabályozási munkák folytak (Wittman 1965), és jelentős, a belvízi migrációt és kereskedelmet segítő csatornahálózatot hoztak létre (Zumthor 1985).

3.2. A tájformálás felgyorsulása: avagy a tömegturizmus beindulása

A török hódoltságot követően indult meg a Balaton-medence földrajzi képének lényeges változása. A 18. század végén hirtelen megélénkült juhtenyésztés, majd a 19. század közepétől teret hódító gabonatermelés az erdők területének csökkenésével járt, amit a szőlőtermesztés terjeszkedése egészített ki. Ennek a megnövekedett talajerózió lett a következménye. A Balatonba tartó vízfolyások a megnövekedett hordalékot a berkekben rakták le, amiktől azok gyorsan feltöltődtek, nádassá, mocsárrá váltak (Erdélyi 1963), és az év egy részben a berkek szárazra kerültek. Ezzel tulajdonképpen megindult a Balaton-medence kiszáradása, kiszáraitása. Ne feledjük, hogy a 18. század

⁵ Erdélyi M. 1953. 220. p.

közepén – az Erdélyi-féle tanulmányban közölt térkép szerint – a Balaton-medence jelentős területe az év egy részében még vízzel fedett volt!

A Balaton kiszáradási folyamatát gyorsították fel a Balaton-környékének 19. századi lecsapolási és vízszabályozási munkálatai. Ezek mögött a földbirtokosok szántóföldigényének megnövekedése állt, aminek egyik következménye volt, hogy a reformkorban még annak gondolata is felmerült: a tó egész medrét le kellene csapolni, míg más elképzelés szerint a medret kellett volna kimélyíteni, hogy a szabad víz területe összezsugorodjék (Antalffy 1984). A Balaton-medence vízszabályozási munkái a tó feltöltődésével jártak. Ám e tájformáló antropogén hatások egészen a századfordulóig nem eredményezték a tópart beépítését, egyes helyeken az épített környezet dominánssá válását (Szabó, Horváth és Csüllög 2010). Ezek kialakításához egy újabb antropogén tényező kellett, a tömegturizmus elterjedése hazánkban is, amelynek egyik célpontja a Balaton és a Balaton-medence lett.

A Balaton-medence tájképi változásának sajátossága, hogy átalakulásának üteme a turizmus tömegesedésével párhuzamosan nőtt. Ez utóbbiról érdemesnek véljük elmondani, hogy az európai népek kultúrtörténetében sajátos jelenségként tűnik fel a turizmus, amelynek – témánk szempontjából – két fontos időszakát érdemes megkülönböztetnünk. A 18. században a világlátás céljából tett utazás még főleg intellektuális okokból történik, és az arisztokrácia kiváltsága. A 19. század közepétől kezd – ha Közép-Európában még nem is általánosan, de Nyugaton már bevett szokásként – a társadalom polgári rétege is utazni, majd ezt követi az első világháború utáni évektől kezdve tömegessé váló a világlátás (Gyömrei s. d.). A Balaton mai tájképének kialakulása a polgári utazások korával kezdődik; előtte itt – ahogyan Cholnokynál láttuk – a Balaton-medence eléggé nyers állapotát mutatta. A Balatont a magyar társadalom túl későn fedezte fel magának, s ehhez a fürdés és strandolás kultuszának elterjedésére is szükség volt úgy az egész kontinensen, mint Magyarországon is (Bauer 1971; Gyömrei s. d.; Knoll 2006).

Beszédes adatnak vélhetjük ezzel kapcsolatban, hogy amikor a 19. század harmincas éveiben az angol utazó, John Paget hazánkban jár, és megfordul a Balaton vidékén is, ott – emlékiratai szerint – a tó vizének közelébe sem ment, és feltűnt neki, hogy a magyarok mennyire nem tudják értékelni és ennek következtében hasznosítani sem a tavat, amelynek látványa egyébként sem ragadta meg különösebben: „...*Estére járt az idő mikor megpillantottuk a Balatont: a látvány, ha nem is éppen nagyszerű, de innen nézve igen bájos ez a tóvidék, dombjaival és erdőivel. Fürdő csak az elmúlt néhány évben jött divatba, s a hatalmas Horváth-ház és néhány kevésbé hivalkodó épülettől eltekintve ma is olyan természetes, hogy a legromantikusabb kedély sem kívánhat magának különbet...*”⁶

John Paget útleírásából – az utazó rácsodálkozásán túl – kiolvasható a magyar társadalom érdeklődésének hiánya, sőt közönye is a Balaton iránt: „...*A Balaton vagy Platten See, ötven mérföld hosszan nyúlik el, nagyjából északkeleti-délnyugati irányban, szélessége sehol sem haladja meg a nyolc-kilenc mérföldet, s van, ahol egyet is alig tesz ki: átlagos mélysége hat öl körül jár. Fürdődel csaknem szemközt folyik be a Sió, amely a Dunával köti össze, de nem hajózható. Egy angol nehezen tudja elhinni, hogy ilyen tavat az ország belsejében egyáltalán ne használjanak fel se kereskedelmi, se szórakozási célra. Azt hiszem, egyetlen árva teherszállító bárka sem közlekedik az egész tavon, vitorlás hajó még úgyse! Nem volt még a történelemben nép, melynek olyan kevés természetes adottsága lett volna a hajózáshoz, mint a magyaroknak. Úgy tűnik, folyóiknak és tavaiknak több hasznát veszik befagyva, mint folyékony állapotukban.*”

⁶ Paget, J. 1987. pp. 100-101.

Mikor egy idevalósi úriembernek megjegyeztem, milyen nagy kár, hogy nem használják a tavat közlekedésre, így válaszolt: »Ó, de hiszen télen használjuk, úgy kocsizunk rajta az egyik végétől a másikig, mintha országút lenne.«⁷

A balatoni élet felpezsdülése és ezzel a kultúrtáj nagymérvű átalakulása a reformkorban kezdődött, első jelentős lépése a hajózás megteremtése volt a tavon. Kosuth Lajos és Széchenyi István kezdeményezésére Óbudán meg is épült a Kisfaludy nevű gőzhajó, amely 1846-ban már meg is tette első próbaútját a Balatonon (Antalffy 1984; Hámosi 1999). Az első – technikai megoldását tekintve lapátkerekes – gőzhajó indítja el az elvadult képét mutató táj átalakulását. A magyar hajózás története úgy tudja, hogy a Kisfaludy megjelenésének hatására egyre több móló tűnt fel az amúgy alig használt balatoni kikötőhelyeken. A kezdetben faszervezetű alkotmányokat a 19. század közepétől egyre inkább a kő és beton kikötői létesítmények váltották fel, amelyek ma már szerves részei a balatoni tájképnek.

A Kisfaludy 1847 tavaszától – nyári idényben – már menetrendszerűen közlekedett. Minden hétfőn, szerdán, valamint pénteken reggel hat órakor indult Keszthelyről Füredre és Kenesére. Kedden, csütörtökön és szombaton pedig Füredről Keszthelyre közlekedett. A balatoni, ekkor még egyetlen hajóra korlátozódó vízi személyszállítás népszerűvé válásában fontos szerepet játszott, hogy a Kisfaludy menetrendjét összehangolták a Pest és Kenese között közlekedő gyorskocsi járatok indulásával és érkezésével. Ez közlekedés-földrajzi szempontból közelebb hozta az akkor már eléggé népszerű üdülőhelyet, Füredet Pesthez, és miután a Kisfaludy időben jelentősen lerövidítette a Keszthely és Füred közötti utazás idejét, így létrejött annak egyik feltétele, hogy az addig, ha teljesen nem is ismeretlen, de alig preferált parti települések is bekapcsolódjanak a turisták fogadásába.

Ehhez azonban kellett más feltételek is. Legfőképpen az, hogy a 19. század második felétől egyre jobban gyarapodó vasúthálózat a Balaton-medencét is bekapcsolja az ország közlekedésének, személy és áruforgalmának vérkeringésébe: végső soron jelentősen felgyorsította az addig oly nehézkes, lassú és körülményes belföldi utazást (Antalffy s. d., 1975; Majdán 1987). A másik feltétel pedig az volt, hogy fokozatosan átalakultak a magyar társadalom pihenési és üdülési szokásai. A reformkori Magyarországon a leginkább Füredre látogató honfitársaink még a társadalmi élet kedvéért, és a Balaton-környéki források vizéért (fürdő- és ivókúra miatt) utaznak a magyar tengerhez. Ahogyan már említettük, a tó vizébe ekkoriban még alig-alig merészkednek bele.

A természetes vizekben való fürdés és a strandolás kultusza a magyar társadalomban a 19. század második felében kezdett teret hódítani, de végleges elterjedése csak a múlt század első felére tehető. Az előzőekben leírt folyamatok együttes hatása a Balatont illetően az a geográfiai jelenség lesz, amelyre – ismereteink szerint – eddig kevés figyelmet fordított a hazai turizmusföldrajz (Gyuricza 2008). Nevezetesen arról van szó, hogy a turizmus és földrajzi környezet, geográfiai táj kapcsolatát nem pusztán az jellemzi, hogy az utóbbiak mintegy determinálják a főleg tömeges turizmust, hanem az is hozzátartozik ehhez a kérdéshez, hogy az idegenforgalom hatására nagymértékben formálódhat a táj is. Ez figyelhető meg a Balaton-medencében, amelynek települései, városai, falvai a reformkorban többnyire egy – a mai értelemben vett – fölrajzi periféria vonásait hordozták: még legjelentősebb városa, Keszthely is provinciális kisváros volt. Az elmaradottságra, a periféria-helyzetre jellemző az is, hogy ekkoriban a gyorskocsin utazó sokszor ki volt téve a betyárok és útonállók tá-

---

⁷ Paget 1987. 103. p.

madásának (Békés 1966; Antalffy 1982). A fejlődésre jellemző, hogy bő fél évszázaddal későbbre már európai színvonalú üdülőkörzetek alakulnak ki. A geográfiai változás jellegét jól szemlélteti: az eredeti állapotában szinte teljesen – még ha csak az év egy részében is – vízzel borított Balaton-medence a századfordulót követő évtizedekre foltszerűen beépített, vízszabályozott kultúrtáj lesz. Napjainkra pedig a sűrű – sokszor üdülőövezeti – beépítettség jellemző.

E mögött a geográfiai változás mögött ismét a társadalom utazási és üdülési szokásainak változása áll. A 19. század második felében terjed el az európai kultúrkör más országaihoz hasonlóan, hazánkban is, hogy a városokban lakó társadalmi csoportok – anyagi lehetőségeikhez mérten – szórakozási, pihenési céllal kirándulnak, utaznak. A nincstelen városi proletár legtöbbször a település környékén kirándul, ám a közép- és felső társadalmi rétegek, a polgárság tagjai nagyobb távolságokra utaznak. Az anyagi jólét nyújtotta lehetőségek új kihasználásának kedvezett az európai kontinens hosszú békeidőszaka, és a magyar társadalom esetében az a – mára kevéssé ismert – tény, hogy hazánk az Osztrák-Magyar Monarchia meghatározó államegysége volt. A polgári rétegek viszonylag sokat utaztak: a nyaralás, pihenés helye elkerült a lakóhelytől. Ekkor a Balaton már népszerű, közismert, de főleg a Monarchia egyéb fürdőhelyei, nem is szólva az Adria vidékéről, sokkal népszerűbbek a Balaton-medencénél.

Itt jegyezzük meg, hogy a századforduló városi polgársága már eléggé elszigetelten élt a természettől. Hogy a jelenségre is hozzunk példát, említjük meg Passuth László egyik memoárját (1966), amelyben kolozsvári gyermekkorával kapcsolatosan érdekes utalást tett polgári családja üdülési szokásaira: „...*Városi gyerek voltam; ha a természetrajztanár nem vitt ki nagyobb kirándulásra, kevés kontaktusom volt év közben a természettel. Majdnem minden évben Kolozs-Sósfürdőn nyaraltunk, ebben az operetvároskában, kopár, szikes vidéken, csodálatos tó partján, víz nélkül élő sóvirágok, elhagyott római sóbányák birodalmában. De magát a »vidéket«, falut, cséplést, munkaritmust Tótvázsonyban ismertem meg...*”⁸

A Balaton népszerűségében az első világháborút követő trianoni békeszerződés jelentős változást hozott. A gazdasági nehézségek, valamint az európai politikai viszonyok miatt a tömegturizmus korábbi üdülőhelyei nehezen voltak elérhetőek. Ennek hatására értékelődött fel a Balaton és a Balaton-medence, amely méreteiből és földrajzi viszonyrendszeréből adódóan, s nem utolsósorban a fővároshoz való közelsége miatt képesnek évtizedekben jelentősen felértékelődött a Balaton és környéke (Jusztin 2006; Nagy 1998).

E folyamatot erősítette fel a magyarországi szocializmus évtizedeinek társadalmopolitikája, amely a Balatont mindvégig preferálta üdülőhelyként: a múlt század hatvanas éveire szinte az egész Balaton-medence társadalom- és gazdaságföldrajzi képét a belföldi és az egyre jobban teret hódító idegenforgalmi turizmus határozta meg (Gertig 1966).

Ez pedig katasztrófával fenyegető állapotokat idézett elő a tó környékén. Geográfiai és természettudományos közhely, hogy a Balaton-medence a múlt század nyolcvanas éveire túlterheltté vált, s jöllehet – mint köztudott – történtek lépések az állapotok normalizálására, a veszély végleg nem múlt el. A Balaton-medencében érvényesülő antropogén, sokszor átgondolatlan beavatkozások, azon túl, hogy az évszázadok folyamán jelentősen csökkentették a tó vízfelületét és a berkeket, olyan folyamatokat indítottak el, amelyek felborították a vidék természeti egyensúlyi állapo-

⁸ Passuth L. 1966. 21. p.

tát; ennek helyreállítása csak tudatos emberi beavatkozással valósítható meg. A kérdés pedig nem egyszerűsíthető le a sokat emlegetett vízminőség és balatoni természetvédelem problémakörére, mert valójában ezeknél sokkal mélyebben ható földrajzi folyamatról van szó. Történelmünk, és különösen az utóbbi másfél évszázad folyamán annyira átalakítottuk, annyira beépített térséggé tettük a Balaton-medencét, hogy az egyes helyeken egyszerű városi szórakozó övezet képét és állapotát nyújtja, s ezzel féltő, hogy végleg elveszítjük e táj leglényegesebb vonását, a természeti állapotából eredő szépségét.

Köszönetnyilvánítás

Jelen munka az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával készült, a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0038 projekt keretében.

Felhasznált irodalom

- Antalfy Gy. 1975: *Így utaztunk hajdanában*. Panoráma, Budapest. 559 p.
- Antalfy Gy. 1984: *A reformkor Balatonja*. Panoráma, Budapest, 143 p.
- Antalfy Gy. 1982: *Reformkori magyar városrajzok*. Panoráma, Budapest, 440 p.
- Antalfy Gy. s. d.: *A honi utazás története*. Athenaeum, Budapest. 269 p. + 22 t.
- Balázs D. 1993: *Magyar utazók lexikona*. Panoráma, Budapest. 464 p.
- Bauer, H. 1971: *Wenn einer eine Reise tat, Eine Kulturgeschichte des Reisens von Homer bis Baedeker*. Verlag Koehler&Amelang, Leipzig. 202 p. + IV + 82 t.
- Beck, H. 1957: *Geographie und Reisen im 19. Jahrhundert, Prolegomena zu einer allgemeinen Geschichte der Reisen, Dem Gedächtnis Heinrich Schmitthenners. Petermanns Geographische Mitteilungen*. 101. 1. pp. 1-14.
- Bendeffy L., Nagy I., V. 1969: *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 215 p.
- Békés I. 1966: *Magyar ponyva pítaval, A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*. Minerva, Budapest. 480 p.
- Bulla B. 1943: *Geomorfológiai megfigyelések a Balatonfelvidéken. Földrajzi Közlemények*. 71. 1. pp. 18-45.
- Bulla B. 1958: *A Balaton és környéke földrajzi kutatásairól. Földrajzi Közlemények*. 82. 4. pp. 313-324.
- Cholnoky J. s. d. a.: *A Balaton körül*. In: u. ö.: *Égen, földön, Földrajzi értekezések*. Franklin-Társulat, Budapest. pp. 80-99.
- Cholnoky J. s. d. b.: *Balaton*. Franklin-Társulat, Budapest. 192 p. + 32 t.
- Csüllög G. 2004: *A Kárpát-medence vízrajzának szerepe Magyarország középkori településhálózatának kialakulásában*. In: Füleky Gy. (szerk.) *A táj változásai a Kárpát-medencében – A víz a tájban*. Szent István Egyetem Gödöllő, 2004 pp. 56–58.
- Csüllög G. 2012: *A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 2012. pp. 137–146.*
- Erdélyi M. 1963: *A Balaton és környezetének változásai az ember tevékenysége következtében. Hidrológiai Közöny*. 43. 3. pp. 219–224.
- Fodor F. 2006: *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- Gertig B. 1966: *A Balaton déli (somogyi) partja üdülővendég-forgalmának alakulása. Földrajzi Értesítő*. 15. 4. pp. 473-493.

- Gyömrei S. s. d.: *Az utazási kedv története*. Gergely R. kiadása, Budapest. 192 p. + 2 t.
- Gyuricza L. 2008: *A turizmus nemzetközi földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 319 p.
- Hámori P. 1999: *A magyar hajózás képes története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 136 p.
- Haraszi S. – Pethő T. 1963: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest. 324 p. + 32 t.
- Knoll, G. M. 2006: *Kulturgeschichte des Reisens, Von der Pilgerfahrt zum Badeurlaub*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 160 p.
- Holub J. 1963: *Zala megye középkori vízrajza*. Zala megye Tanácsa V. B., Zalaegerszeg. 71 p. + 1 t.
- Ihrig D. (szerk.) 1973: *A magyar vízszabályozás története*. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. 398 p. + 1 t.
- Illés I. (szerk.) 1981: *Tavunk, a Balaton*. Natura, Budapest. 458 p. + 8 t.
- Iványi B. 1960: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török időkben. In: Szentmihályi E. (szerk.): *A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960*. Zala megye Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztály, Zalaegerszeg. pp. 161–180.
- Jusztin M. 2006: „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. – *Korall* 7. 26. pp. 185–208.
- Karászi K. 1981: A tó vízrajzi és hidrológiai jellemzői. – In: Illés I. (szerk.): *Tavunk, a Balaton*. Natura, Budapest. pp. 63–75.
- Kozocsa S. 1939: *Magyar könyvészet 1911–1920*. I. kötet. – Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, Budapest. 538 p.
- Kessler H. 1974: A Balaton vízföldrajza. In: Tóth K. (szerk.): *Balaton monográfia*. Panoráma, Budapest. pp. 35–43.
- Kiss L. 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. [Negyedik, bővített és javított kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest. I. köt. 821 p., II. köt. 822 p.
- Láng S. 1974: A Balaton természetföldrajzi képe. In: Tóth K. (szerk.): *Balaton monográfia*. Panoráma, Budapest. pp. 13–34.
- Lóczy L. 1920: *A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása*. Hornyánszky Viktor m. kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest. 194 p. + 1 t.
- Lukács K. 1941: *A Balaton* [Második, átdolgozott kiadás]. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 80 p.
- Löschburg, W. 1977: *Von Reiselust und Reiseleid, Eine Kulturgeschichte*. Insel Verlag, Frankfurt am Main. 190 p.
- Majdán J. 1987: *A „vasszekér” diadala, A magyarországi vasútépítés 1914-ig*. Kosuth Könyvkiadó, Budapest. 202 p. + 14 p.
- Makay B. 1913: *A Balaton és vidéke történeti korban, Forrástanulmány*. Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága, Budapest. 355 p. + 2 t.
- Marosi S. - Somogyi S. 1990: Magyarország kistájainak katasztere I-II. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. I-II. köt. 1023 p. + 1 t.
- Mendöl T. 1999: A földrajztudomány az ókortól napjainkig. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 274 p.
- Nagy M. M. 2007: Akciórádiusz és magyar táj. – *Aetas*. 21. 4. pp. 97–115.
- Nagy M. M. 2008: A török hódoltság mint földrajzi régió. – *Közép-Európai Közlemények*. 1. 1. pp. 80–85.
- Nagy M. M. 2009: Barrier és filter Bécs és Buda között, a török időkben. – In: Gulyás L. - Szávai F. - Keczer G. (szerk.): *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) évkönyve 2009*, VIKEK, Szeged-Kaposvár. pp. 249–254.
- Nagy Zs., L. 1988: Nyaraljon itthon! A Balaton meghódítása. *Rubicon*. 9. 7. pp. 44–47.

- Paget, J. 1987: *Magyarország és Erdély*. Helikon, Budapest. 347 p. + 4 t.
- Papp-Váry Á. (főszerk.) 1992: *Földrajzi világtlasz*. Kartográfiai Vállalat, Budapest. 464 p.
- Passuth L. 1966: *Kutatóárok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 450 p.
- Pécsi M. – Sárfalvi B. 1960: *Magyarország földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 327 p. + 3 t.
- Radó S. – Csáti E. s. d.: A világ számokban. In: Pécsi M. – Miklós Gy. – Tóth A. (szerk.): *Földrajzi zsebkönyv*, XI. évfolyam. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 172–231.
- Sipos A. M. – Nagy M. M. 1997: Könyvek, könyvsorozatok a Magyar Földrajzi Társaság történetében (1872–1945). *Földrajzi Közlemények*. 121. 3-4. pp. 142-149.
- Schweitzer F. 2009: Az Ós-Dunától a Duna-szabályozásig. *História*. 31. 1. pp. 21-24.
- Szabó M. – Horváth G. – Csüllög G. 2010: Tájhasználat-változások – Tájkezelési kényszerek vagy lehetőségek? In: Füleky Gy (szerk.) *A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájhasználat és Tájátalakulás a 18–20. században*. Gödöllő: Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, 2010. pp. 61- 68.
- Teleki P. 1996: *A földrajzi gondolat története* [Második kiadás]. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.
- Virág Á. s. d.: *A Balaton múltja és jelene*. Egri Nyomda Kft., Eger. 904 p.
- Wittman T. 1965: *Németalföld aranykora*. Gondolat, Budapest. 346 p. + 44 t.
- Zumthor, P. 1985: *Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában*. Gondolat, Budapest. 350 p. + 12 t.